

A szombathelyi Dallmann(–Tikos) könyvkötészet emlékei

Illés Péter

SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM

H–9700 Szombathely, Kisfaludy Sándor u. 9., Hungary

illes.peter@savariamuseum.hu

Összefoglalás

A 19. század második felében egyre gyorsuló ütemben urbanizálódó, modernizálódó püspöki város, Szombathely növekedése jelentős népesség elszívó erővel bírt. Ez az időszak egybe esett a környező falusi és kismezővárosi eredetű közösségekben lezajló, és egészen a 20. század közepéig tartó paraszti polgárosulással. Szombathelyen a polgári középosztály fejlődésének jelentős bázisa volt a helyi iparostársadalom. Ebben a dualizmuskori prosperáló közegben tűnt fel a szatmári származású fiatal iparos, Dallmann Miklós könyvkötő is. Önálló műhelyét 1906-ben nyitotta meg Szombathely központjában, az Erzsébet királyné utca 4. szám alatt, aminek egészen haláláig, 1937-ig volt a mestere. Termékei elsősorban a könyvtári, iskolai és üzleti könyvek kötésein túl, reklámcikkek, táncrendek, különféle dísz- és egyéb dobozok, valamint papírkeretek voltak. Egyéni szakmai életútja jól példázza a korabeli vidéki kisipar minőségét és jelentőségét a várostörténetnek ebben a kiemelkedő jelentőségű korszakában, majd a két világháború közötti helyi polgári középosztály egzisztenciális lehetőségeit, a helyi civil társadalomban betöltött szerepét.

KULCSSZAVAK: könyvkötészet, kézműves ipartörténet, urbanizáció, könyvkultúra, paraszti polgárosulás

Abstract

The Dallmann(–Tikos) bookbinding firm in Szombathely. *Szombathely, a cathedral town urbanizing, modernizing and attracting inhabitants at mounting speed in the latter half of the 19th century, was much assisted by a process of peasant embourgeoisement in neighbouring village and market-town communities that continued to the mid-20th century. Local artisans provided a basis for Szombathely's prospering bourgeois, middle-class development in the Dualism period (1867–1918) of Austro-Hungarian Monarchy. That was the environment in which there appeared the bookbinder Miklós Dallmann, originally from Szatmár. He opened a town centre bookbindery in 1906, at Erzsébet királyné utca 4, and ran it until his death in 1937. His products were library, school and business books, advertising matter, dance cards, various ornamental and plain boxes, and paper frames. Professionally he exemplified the quality and importance of provincial craft industry in a period of great moment to Szombathely's history, and of expanding livelihood opportunities for the bourgeois middle class, and a growing role for local civil society.*

KEYWORDS: bookbinding, artisan history, urbanization, book culture, peasant embourgeoisement

Bevezető – múzeumi gyűjtés, megőrzés és feldolgozás

Szombathelyen, a Rákóczi Ferenc utca 44. számú lakóház eladása és az onnan történő költözködés kapcsán, 2012 őszén nyílt lehetőség arra, hogy a Savaria Múzeum megvásárolja a Dallmann(–Tikos) család három generációs könyvkötő műhelyének egyes gépeit, régi szerszámkészletének jó néhány darabját, valamint az ezekkel összefüggésben lévő családi relikviákat.¹ A 20. század ele-

jéről, illetve második feléről származó, de egyes darabjaiban napjainkig használatos eszközök, valamint a műhely mestereihez és azok működésével kapcsolatos dokumentumok, családi fotók múzeumi megőrzését alapvetően indokolta, hogy a felajánlott tárgye gyűttes jól adatolható, tehát valóban kollektíóképzésre alkalmas. A tárgyak azonosításában és leírásában fontos lehetőséget jelentett az eladó, Bodáné Tikos Edit, Dallmann Miklós (Nagykároly, 1871 – Szombathely, 1937) könyvkötő mester unokájának felajánlott segít-

¹ A műtárgygyarapítást a Nemzeti Kulturális Alap 3509/01097 számú pályázata segítségével valósult meg.

1. ábra. Kézi aranyozó simítók
Figure 1. Polishing hand gilding

2. ábra. Betűsorító és betűk
Figure 2. Font clamp with letters

3. ábra. Kézi ívbélyegzők
Figure 3. Curved hand stamps

4. ábra. Kézi bélyegzők
Figure 4. Hand stamps

sége, aki a legutóbbi időkg saját műhelyében maga is használta a gépeket és szerszámokat, akárcsak édesanyja, Tikos Ernőné (szül.: Dallmann Ilona, Szombathely, 1927 – Szombathely, 2000). Ugyanakkor az egészen a közelmúltig használatos, számos elemében évszázados műhelyberendezés és szerszámkészlet Szombathely kulturális örökségének jelentős darabjai, egy mára letűnt kézművesipari műveltség és életmód reliktumai (vö. BAUSINGER 2004: 10). Ezek közül is kiemelkedő a bécsi Josef Anger & Söhne Maschinenfabrik & Eisengiesserei által készített 19. századvégi kerek vágógép, továbbá a könyvkötő prés, a klotz prés, a fűzőállvány, a papírtartó állvány, a kézi aranyozó díszítőszerszámok, úgymint a simítók (4 db) (1. ábra), a betűsorító (2. ábra) és a különféle betűkészletek, valamint az ívelő léniák (12 db), az egyenes léniák (4 db), az ívbélyegzők (26 db) (3. ábra), a kézi bélyegzők (17 db) (4. ábra) és cifrázók (25 db) (5. ábra), amelyek egyéb eszközök mellett leltárba kerültek 2013–2014-ben a Néprajztudományi Osztály törzsgyűjteményébe.² Fontos megjegyezni, hogy további családi és kézművesipar-történeti emlékek (keretezett emlékkoklevelek, serleg, emlékérem, díszdoboz, családi fotóalbum, keretezett portrék) (6. ábra) a Savaria Múzeum Történettudományi Osztály helytörténeti gyűjteményébe váltak. A különlegesen ritka gyarapított anyag szétválasztását a megőrzés szempontjából egyrészt az indo-

² A szerszámok kézműipari-technikai háttéréről összefoglalásként lásd JASCHIK (1922) írását.

5. ábra. Táblakészítő rézklisék
 Figure 5. Curved brass print beds

kolta, hogy a gyűjtés évében (2012) a Savaria Múzeum akkori Gyűjteményi és Adattári Osztálya részeként szoros közös szakmai együttműködésben működött a két, azonos történelmi korszakhoz, ám eltérő társadalmi rétegekhez kötődő muzeális gyűjtemény (avagy tár), mégpedig Néprajzi és Történelmi Tár (2008–2013) néven.³ Másrészt, legalább ennyire fontos módon, a nagyméretű szerkezetek, műhelyberendezés mozgatására és főképpen tárolására a Savaria Múzeum Kisfaludy Sándor utcai épülete szűkös és nehezen megközelíthető helytörténelmi raktárai egyébként sem volnának megfelelőek, ugyanakkor kezelésük személyi feltételei sem voltak adottak. Továbbá a raktározási nehézségek körüli megfontolásokon túl az is lényeges szempontként jelentkezett, hogy a szombathelyi könyvkötő műhely anyaga a Vasi Skanzenben 2011 áprilisától működő múzeumi kézműves műhely-

6. ábra. Dallmann Miklós műhelyében készült díszdoboz és fényképalbum

Figure 6. Ornamental box and photograph album from Miklós Dallmann's workshop

rendszer, a Kézműves Porta (kefekötő-, takács-, fazekas-, bognár-, valamint különálló kötélverő- és kovácsműhelyek) (ILLÉS 2011: 26–28; é.n.) jövőbeni továbbfejlesztésére is alkalmas lehet.

³ A két múzeumi terület, vagyis a néprajz és a helytörténet együttműködésének leglátványosabb eredménye lett a 2012 decemberében Szombathelyen megnyílt Vasi Múzeumi Látványtár Újkor és Modernkor kronologikus részei (bővebben lásd ILLÉS 2013: 435–439). A könyvkötő műhely kapcsán fennálló muzeológiai problematika kapcsán, vagyis, hogy azok néprajzi, avagy történelmi múzeumi tárgyak-e, magam leginkább Hermann Bausinger etnológus bölcs tudományelméleti megállapítására hagyatkozom: „A kutatás interdiszciplináris jellege, vagyis tárgyának sokszínűsége, sokrétűsége nem jelenti azt, hogy az összes diszciplínában járatosnak kellene lennünk. A tudományok nem rendszerezett határokkal ellátott szakterületek. A tudomány a történelem folyamán felhalmozott tapasztalatok összessége. Egy tudományágak ezt a tapasztalatot nemcsak szabad, de kell is használnia, ezek segítségével kell súlypontjait kijelölnie” (BAUSINGER 2004: 16).

Történeti és kulturális összefüggések: a könyvkötő mesterség Szombathely és a történeti Vasvármegye 19. századi és századfordulós kézművesiparában

A 18. században a barokk könyvtárterem a városi paloták és a vidéki főúri kúriák elmaradhatatlan részévé vált (ROZSONDAI 1983: 32). Szombathelyen 1777-ben önálló püspökség alakult, az itteni első nyomda létesítése 1787-ben is az alapító Szily János püspök nevéhez fűződik (SZ. KOROKNAY 1971: o.n.). Az új, szombathelyi egyházmegye püspöke 1791. december 21-én adományozta könyvtárát a szombathelyi székesegyháznak, aminek szellemi kincseivel nem csak kispapjait, de az egész várost kívánta gazdagítani (GÉFIN 1929: 86–87). E püspöki könyvgyűjtemény részére 1791-ben készült díszes kötésekhez igazoló számlák kapcsán ismerjük Zsoldos István és Hindringer Ferenc könyvkötők munkáit Szombathelyről (SZ. KOROKNAY 1971: o.n.). Miként az a 18. században általános volt, nyilván a megyés püspöki központként való működés, de a korról általánosan növekvő világi adminisztráció (pl. protocollumok, jegyzőkönyvek, naplók készítése) is megkívánta a helybéli könyvkötők értékes munkáját (VÖ. KONCZ 1988: 10).

A 19. század elején Zsoldos István könyvkötő műhelye bizonyosan az egykori Forró utcában, vagyis a mai Kossuth Lajos utca elődjében működött, és a kor általános gyakorlatának megfelelően a mester egyszersmind „könyváros”-ként is kereste megélhetését (HEGEDŰS 1964: 99–101). Ebben a korban a könyvkötők ugyanis egyszersmind könyvkereskedők is voltak, könyveket és ponyvákat, a nép számára készített szórakoztató olvasmányokat is árusítottak (DOMONKOS 2002: 76). Távoli nyomdák bizományosaként is működtek, privilégiumot szerezve kalendáriumok, imakönyvek, tankönyvek forgalmazására, azok kötését is átvállalva igyekeztek növelni bevételüket (KONCZ 1988: 10). Sőt, könyvkötők alapították az első kölcsönkönyvtárakat, „olvasó kabinet”-eket, de akár könyvkiadással foglalkoztak (CSATKAI

1936: 399–400). Ez utóbbi egészen mély történeti gyökereire utal, hogy a 17. század végén egy soproni *compacto*, azaz könyvkötő a körmendi vásáron is árulta portékáit, és terjesztette a kalendáriumait (TÓTH 1995: 835). A 19. század közepéig a kisipari kézműves termékek értékesítésének elsődleges formája egyébként is a vásárolás volt, majd a nagyobb árukészlettel bíró „modern” iparosok igyekeztek saját boltot is nyitni (BENDA 2006: 373).

Érdeemes megjegyezni, hogy az említett szombathelyi Zsoldos István mester neve leginkább annak kapcsán maradt fenn a tudományos emlékezetben, hogy 1807-ben ő fuvarozott le Pestről Nemesdömölkre (napjainkban Celldömölk, Vas megye), Kis János evangélikus lelkipásztor kérésére egy láda tokaji aszú bort (*Tokaji Ausbruch*) Kazinczy Ferentől (HEGEDŰS 1964: 99). Valamint 1825-ben az ifjú Deák Ferenc (1803–1876) Zsoldos szombathelyi üzletében vásárolta meg Vörösmarty Mihály (1800–1855) akkor első kiadásban megjelent nagy hatású honfoglalási eposzát, a Zalán futását (HEGEDŰS 1964: 100). Zsoldos Istvánnak a felvilágosult magas műveltség szombathelyi terjesztésében való jelentős szerepét az is érzékelteti, hogy 1817-ben Hübner-Sperl „*Mostani és régi nemzeteket, ... esmértető lexikon*”-ára⁴ is előfizetett két példányban, mint könyváros (HORVÁTH 1993: 171). A szombathelyi könyvkötő működésének regionális jelentőségét jól érzékelteti, hogy a 17–18. században, de még a 19. század elején is a környező vasvármegyei falvak népessége jórészt analfabéta volt, vagy legfeljebb fél-analfabétának volt tekinthető. A parasztok számára a könyvet ugyanis leginkább az imakönyv jelentette és a protestáns jobbágyparaszti vagy kismemesi közösségekben maga az olvasás is egyet jelentett a nyomtatott szövegekkel való imádkozással (TÓTH 1995: 834).

A nyomtatott írásműveknek a falusi és kismezővárosi kultúrában való 19. századi eleji felértékelődését, mintegy előremutatón is jelzi a szintén vasvármegyei Murszombat (napjainkban Murska Sobota, Szlovénia) mellett fekvő baty-

⁴ Lásd Hübner, Johann: *Mostani és régi nemzeteket, országokat, tartományokat, városokat, emlékezetre méltó mezővárosokat, helységeket, folyókat, tavakat, tengereket, öblöket, fokokat, szigeteket, hegyeket, erdőket, barlangokat, pénzeket mértékeket* 's t. e. f. esmértető lexikon. 1–5 kötet. [1. A–D, 2. D–L, 3. L–O, 4. O–S, 5. S–Z.] Pesten: Trattner, 1817.

tyándi (napjainkban Puconci, Szlovénia) evangélikus néptanító, Lülük István kéziratos tankönyve.⁵ A falusi parasztyerekeknek szánt tananyag a kor fontos kézműves foglalkozásai felsorolásánál nem mulasztotta el megemlíteni a könyvkötő szakmát sem: „*Én pedig könyvkötő leszek, aki a nyomtatott árkusokat enyves vízben megáztatja, a szárattakat megplanérozza, azután könyv formára öszverakja, öszveköti, a hátát megenyvezi, a présében megszárogatja, így végtére a különbféle táblával amit és minéműt kívánván, a könyvet felékesíteni tudja.*” – tanította Lülük (NAGY 1992: 66). A számos további neveléstörténeti érdekességet felmutató írásmű jelentősége annak fényében is jól megmutatkozik, hogy néhány évtizeddel korábban, egy 1770-ben tett helytartótanácsi felmérés szerint iskolába járó gyerek is még alig akadt a Tótságban⁶ (TÓTH 1995: 848).

A 17–18. században a városi és mezővárosi céhek igyekeztek körzetük vidéki mestereit be szervezni, akár több vármegyére is kiterjedően, amelyeken belül filiális céhek is alakulhattak a fennhatóságuk alatt (DOMONKOS 1990: o.n.). A történeti Nyugat-Magyarország könyvkötőinek központja a 18. században még Pozsony volt, ahonnan 1788-ban kiválva Sopronban önálló céhet alapítottak, aminek hatásköre kiterjedt Kőszeg (Vas megye), Szombathely és Moson (napjainkban Mosonmagyaróvár, Győr-Moson-Sopron megye) városokra is (VÉGH 1936: 226).⁷ Az erről tanúskodó, 1790-ben Schrab Mihály Gottlieb soproni mester által készített céhkönyv a püspöki mezőváros Szombathely korabeli könyvkötészetének számos bizonyosságát nyújtja. A budapesti Országos Széchényi Könyvtárban őrzött könyvben szereplő legkorábbi ilyen vonatkozó bejegyzés Hindinger Ferenc (az előzőekben Hindringer) szombathelyi segédet említi, akit 1792. június 25-én mesterré fogadtak. Hasonlóan Szentkirályi János ácsi (Komárom-Esztergom megye) születésű szombathelyi legényt 1796. június 3-án vet-

ték fel a céhbe mint mestert, majd 1799. április 2-án *Gesellenvaterré* is választottak. Az 1817. július 6-án felszabadult Waidinger Antal szombathelyi születésű volt és tanonc idejét is Szombathelyen töltötte Szentkirályi János mesternél. A pinkafői (napjainkban Pinkafeld, Ausztria) születésű Zsoldos István Szombathelyen 1818. május 23-án kezdte meg tanonc idejét, 1828. április 16-án felszabadult, majd miután sikeresen bemutatta mestermunkáit, 1846. február 12-én mint mester nyert felvételt a céhbe (VÉGH 1936: 230–232).

Ahhoz, hogy a legényeket mesterré avassák, mestermunkát kellett bemutatniuk. Ennek elkészítéséhez az ismereteiket vándorutak során gyarapították, amit már a 15. századi céhlevelek előírtak a számukra (SZULOVSKY 2005: 335). De még így tett Zsoldos Gyula reformkori szombathelyi legény is (1846) (VÉGH 1936: 226). A tanoncokat általában legtöbb 4–5 évre fogadták fel a mesterek, amit a céhbe is bejelentettek. Az ilyen tanulóévekkel telt vándorlások számos külhoni mesterelegényt is Magyarországra vezettek. Akárcsak az asztalosok és a kalaposok, a könyvkötők is a divat és a stílusváltozásokat követve indultak a jelentős, híres központokba (DOMONKOS 2002: 74–75). A török által el nem foglalt nyugat-magyarországi vármegyék városaiban lévő különféle mesterségek műhelyei, köztük a könyvkötők is a tömeges vándorlás helyszínei voltak a 17–18. századokban (DOMONKOS 2002: 75). A 18. századi magyarországi könyvkötészet és könyvtermelés legjelentősebb központjainak Debrecen és az erdélyi városok, valamint Nagyszeben (napjainkban Sibiu, Románia) számítottak (ROZSONDAI 1983: 31–32). E határokat átívelő tanuló utaknak egy szép nyugat-magyarországi történeti emléke a szombathelyi levéltárban megőrzött, Heißler (vagy Hensler) August tizenhét éves könyvkötőlegény részére kiállított vándorkönyv is.⁸ Az egykori sziléziai Würben Kreis Schweidnitz (napjainkban Wierzbna, Lengyelország) városából származó fia-

⁵ A kétnyelvű (helyi szlovén nyelvjárás és magyar) kéziratos tankönyv további történeti néprajzi forrásértékéről lásd M. KOZÁR Mária (2010: 229–235) tanulmányát.

⁶ A történeti Vasvármegye többségi vend (szlovén) lakosú délkeleti térsége.

⁷ A Szombathellyel szomszédos, nagy múltú és jelentős feudalizmuskori kézművesiparral rendelkező Kőszeg város könyvkötészetéről lásd BOROS (1983–1984: 261) munkáját. Nyugat-dunántúli összefüggésekben a budapesti Néprajzi Múzeumban őrzött és Győr városához kötődő könyvkötő céhemlékekről lásd GRÁFIK (2008: 181, 191) írását.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (továbbiakban MNL VaML). Vándorkönyvek és házalókönyvek gyűjteménye. Vándorkönyvek. Heißler August könyvkötő legény vándorkönyve, 1851.

talembernek 1851. szeptember 15-én adta ki német nyelvű igazolását Gustav Lindtbauer szombathelyi (Steinamanger) könyvkötőmester és díszmű készítő (*Buchbinder und Galanterie Arbeiten*), annak becsületes és rendes magaviseléről, miután három évig nála tanulta a mesterséget.⁹

Az 1828-ban készített országos adóösszeírás szerint Szombathelyen mindössze két könyvkötő mester volt, egy magyar és egy „egyéb” nemzeti-ségű, mindketten egy-egy segéddel dolgoztak (NÁDASDY 1986: 281). Az egész korabeli Vasvármegyében pedig csak még Kis-Máriacellben (napjainkban Celldömölk, Vas megye) egy inas nélkül dolgozó könyvkötő mesterről (NÁDASDY 1986: 269), illetve a helyi anyakönyv alapján nemes Balogh András körmendi könyvkötőről van tudomásunk (NAGY 2004: 276). Mindez az 1828. évi összeírás adózási szempontrendszere miatt azonban meglehetősen hiányos képet nyújthat, mivel a nemes jogállású iparosokra az nem terjedt ki, a kézművesekre vonatkozó anyakönyvi adatok feldolgozása pedig csak Körmend mezővárost érintették az eddigiekben. Annyi bizonyos, hogy a reformkor végén, 1847-ben a 4893 lakosú Szombathelyen 350 kézműves iparos élt, mellettük 438 legény és 151 inas tanulta a különféle szakmákat, az iparúzóik között pedig 4 könyvkötő mestert is nyilvántartottak (TILCSIK 2009: 183).

A 19. század közepi nyugat-magyarországi régióban a könyvkötő mesterség működését nagyban támogatta a térségi papír és papírpótló-anyaggyártás. A történeti Vasvármegye területén 1860-ban még Lékán (napjainkban Lockenhaus, Ausztria) és Pinkafőn működtek papírmalmok, a Közép- és Dél-Dunántúlon is ezeken túl legtovább csak Pápán és Pécssett.¹⁰ Az 1870-es évekre a papírmalmok felhagyása sajnálatos helyzetet te-

remtett, még ha a Mura, Dárva, Tapolca és Rába folyók melletti vidékeket, illetve a Pinka és a Lapincs (Lafnitz) völgyeit erre igen alkalmasnak tartották, nem beszélve a régióban akkor volt található nagymennyiségű és jó minőségű rongy lehetséges hasznosíthatóságáról.¹¹

A céheket 1872-ben oszlatták fel Magyarországon, ezért is érdekes, hogy a 19. század közepéről a szombathelyi illetőségű könyvkötők céhes emlékét őrzi a Savaria Múzeum gyűjteményében megtalálható „A SZOMBATHELYI KÖNYVKÖTŐ CZÉH” feliratos pecsétnyomó,¹² belső mezőjében egy kehely fölött sugarakkal övezett nyitott könyvábrázolással. Az egyébként datálatlan céhemléket „egy pecsétnyomó, a szomb. könyvkötő czéh (ujabb)” azonosítással minden bizonyítással Bossányi József (1851–1922) szombathelyi ügyvéd adományozta a Vas megyei Régészeti Egylet Régiségtárának 1881-ben (REZSŐFY 1881: 14),¹³ aki ezekben az időkben az egylet pénztárosaként is tevékenykedett.¹⁴ Nem kizárt, hogy magának a pecsétnyomónak az elkészítése is a céhes korszak lezárásával volt összefüggésben.

Az ezt követő időszakban a térség kézművesi-para állapotáról megbízhatóan tudósít a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876-ban kiadott statisztikai jelentése.¹⁵ Ami abból a szempontból is érdekes, hogy erre az időszakra több olyan dunántúli közösségről is áttekintést nyújt, amely korábban dinamikus fejlődött, ám a polgári korszak bekövetkeztével elveszítette korábbi városi rangját (vö. BENDA 2006: 351). Tehát ennek a felmérésnek az adatai szerint összesen 19 könyvkötő mester dolgozott a történeti Vasvármegye területén – benne foglalva a mai ausztriai Dél-Burgenland és a szlovéniai Muravidék térségét is –, valamint mellettük további 9 segéd, 6 tanonc és 1 férfi munkás. Feltűnő módon a Rába folyótól

⁹ Uo.

¹⁰ A 18–19. századi dunántúli papírmalmokról bővebben lásd KONCZ (1984: 567–602).

¹¹ A soproni kereskedelmi és iparkamarának a nagym. Magyar kir. földműves-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumhoz intézett 1878. évi főjelentése. Sopron. Nyomatott Reichard & Litfars könyvnyomdájában. 1879. p. 105.

¹² Megtekinthető a Vasi Múzeumi Látványtárban, lásd.: <http://latvanytar.savariamuseum.hu/adatbazis/?catID=41&ID=3369&term=&from=20> (Hozzáférés: 2014. november 11.)

¹³ A céhpecsét az 1900-as évek elején készült leltár szerint a szombathelyi Püspöki Palota berendezett Régiségtárában volt közzétéve. (Savaria Múzeum, Régészeti Adattár 2389–08. Leltár /1901–1904?/ b) Újkori vegyes anyagú tárgyak. Szám: 118. A tárgy megnevezése: „Könyvkötőczéh pecsétje.”, Tárló: 6.)

¹⁴ Rövid életrajzi összefoglalásaként lásd.: http://www.vaml.hu/Nevtar/B/Bossanyi_Jozsef.html (Hozzáférés: 2014. november 11.)

¹⁵ A soproni kereskedelmi és iparkamarának a nagym. m.k. földműves-, ipar- és kereskedelmi minisztériumhoz intézett 1876. évi statisztikai jelentése. II. rész. 1. füzet. Sopron. Romwalter Károly nyomása. 1878. pp. 156–379.

nyugatra fekvő, a 17. századi török hódoltságtól érintetlen területek késő feudalizmuskori uradalmi és egyházi központjai helyén és azok vonzáskörzetében fekvő településeken működtek a könyvkötők, mintegy jelezvén a régió írásbeliségen nyugvó adminisztrációs, illetve a könyv kultúrán alapuló műveltségi centrumait. Így a 19. század második felében a vármegyei szint alatti közigazgatási egységként működő Felsőöri (napjainkban Oberwart, Ausztria) járásban, a stájer határ menti Farkasfalván (napjainkban Wolfau, Ausztria) 1 könyvkötő, a jelentős határszéli kézművesipari központ Pinkafőn és Várszalónakon (napjainkban Stadtschlaining, Ausztria) 2-2 könyvkötő műhely is dolgozott. Úgyszintén a stájer határ közelében a Batthyány grófok és hercegek feudalizmuskori uradalmi központjában, illetve ferences rendházzal is bíró Németújváron (napjainkban Güssing, Ausztria), valamint a ciszterci apátságának otthont adó és a 19. század végére jelentős mértékben iparosult Szentgotthárdon és a közeli Körtvélyesen (napjainkban Eltendorf, Ausztria) szintén 1-1 könyvkötő tevékenykedett, akik segédet is tartottak. A szintén a Batthyányi uradalomhoz tartozó és jelentős számú iparosággal rendelkező hajdani mezővárosban, a Rába menti Körmenden¹⁶ is 1 könyvkötő működött 1 tanonccal ekkor. A 18. század végétől püspöki városként fejlődésnek induló, majd egy évszázadon keresztül egyre intenzívebben urbanizálódó megyeközpontban, Szombathelyen 3 könyvkötő is dolgozott, az egykori szabad királyi város Kőszegen pedig 4 könyvkötő, mindkét helyen segédekkel és tanoncokkal. A Rábától keletre viszont csak az 1764 óta apátsággal bíró és a 19. században az ország egyik legnagyobb búcsújáró helyeként jelentőssé vált Kiscellben (napjainkban Celldömölk), valamint a hazai könyvnyomtatás (1536 k.) ősi fészkeinek számító vasi kismezővárosban, a 19. század második felében egyre iparosodott, korszerűsödött Sárváron dolgozott egy-egy könyvkötő.

Az 1868. évi VI. törvénycikk értelmében szerveződő soproni kereskedelmi és iparkamara területén (Sopron, Moson, Győr, Veszprém, Vas,

Zala, Somogy, Tolna, Baranya vármegyék) (SZULOVZSKY 2005: 250) könyvkötőmunkákkal és miként a korban nevezték, „papírdíszmű cikkek” készítésével 1878-ban 85 mester foglalkozott, akik ugyanakkor könyveladásból is éltek, és rendszerint a nagyobb városokban úzták iparukat.¹⁷

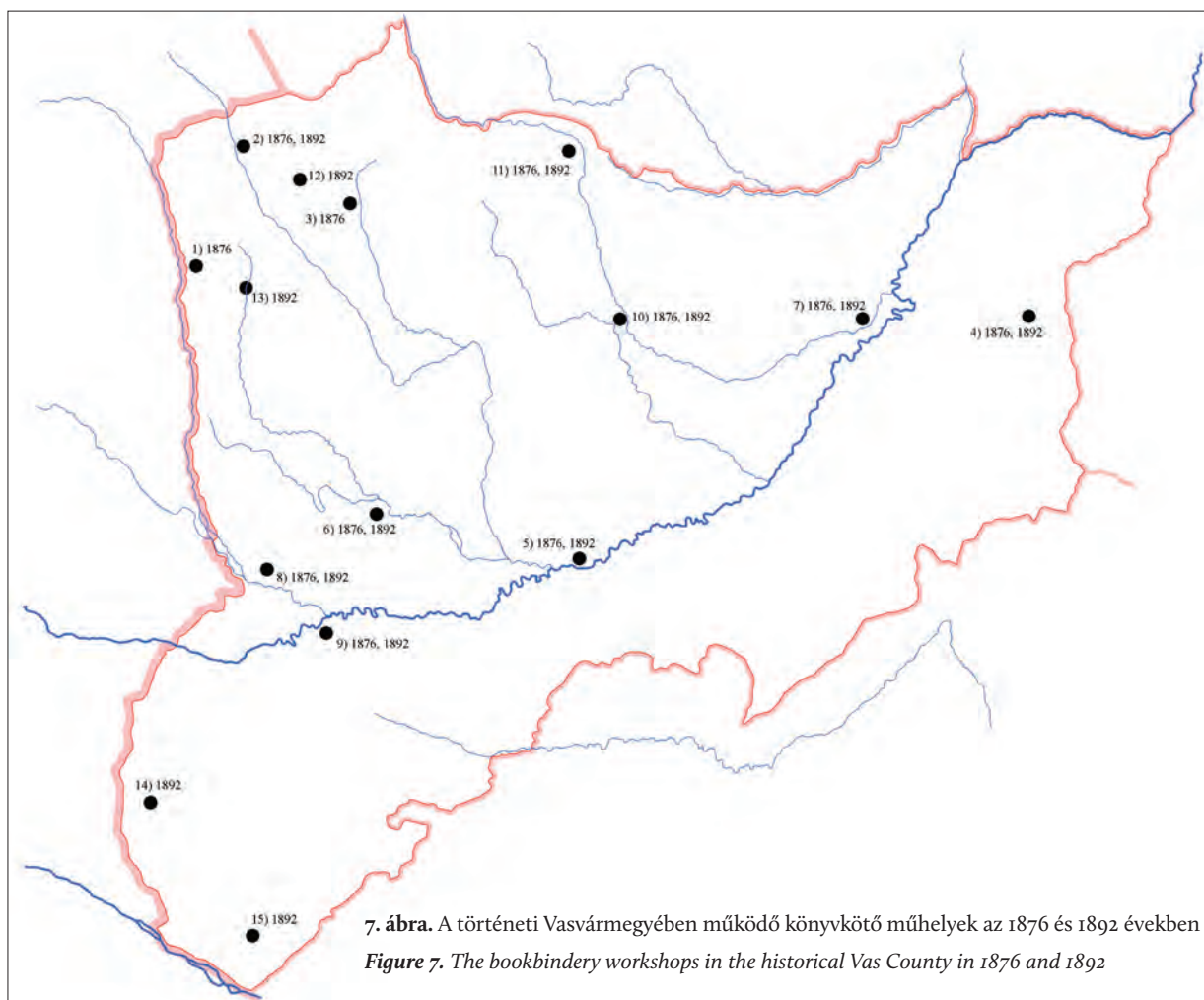
1892-ben két könyvkötő dolgozott Szombathelyen, az ország iparosai név- és címjegyzéke szerint Fekete István és Wellisch Béla (JEKELFALUSSY 1892: 1118–1122). Ugyanakkor a megyeközponton kívül, a történeti Vasvármegye községeiben továbbra is működtek könyvkötészetek, feltűnő módon többségében továbbra is inkább a nyugati határ menti térségben, a mai Dél-Burgenland területén és annak közelében, illetve némileg a szlovéniai Muravidéken (7. ábra). Így az 1845-től tanítóképző intézettel, gimnáziummal, reáliskolával és nevelőintézettel is büszkélkedő Felső-Lövő (napjainkban Oberschützen, Ausztria) községben Szombathelyhez hasonlóan szintén 2 könyvkötőmester (Naubauer János, Rehling János) volt. Kőszeg városában viszont megyei szinten a legtöbben, hárman is foglalkoztak könyvkötészettel (Matusits Ferenc, Kuntze Róbert, Putz János). Rajtuk kívül még Kis-Cellben (napjainkban Celldömölk része; Kaum György), Komját faluban (napjainkban Kemeten, Ausztria; Karner János), Körmenden (Reiterer József), Körtvélyes faluban (napjainkban Eltendorf, Ausztria; Rösler András), Muraszombat nagyközségben (napjainkban Murska Sobota, Szlovénia; Azrén Bernát), Németújvár kisközségben (Wortmann Adolf), Pinkafő nagyközségben (Lackner Samu), Sárvár nagyközségben (Jacoby Bálint), Szarvaslak faluban (napjainkban Rogašovci, Szlovénia, Unger András) és Szentgotthárd nagyközségben működött egy-egy könyvkötő (JEKELFALUSSY 1892: 1118–1122).¹⁸

A gyorsajtó feltalálásával a könyvtermelés is tömeges ipari méreteket öltött a 19. században, a kiadók pedig mindinkább kötésben hozták forgalomba könyveiket, de a gépesített könyvkötés csak a század végén honosodott meg hazánkban (ROZSONDAI 1983: 36). Mindez azonban azt is

¹⁶ Körmend mezőváros 17–19. századi kézműveseit bemutató monográfiaként lásd NAGY (2004) munkáját.

¹⁷ A soproni kereskedelmi és iparkamarának a nagym. Magyar kir. földműves-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumhoz intézett 1878. évi főjelentése. Sopron. Nyomtatott Reichard&Litfars könyvnyomdájában. 1879. p. 106.

¹⁸ Vö. BOROVZSKY [et al.] 1989 [1898]: 15–116.

jelzi, hogy a 19. század második felében lezajló paraszti polgárosuláshoz, vagyis a feudalizmusból megörökölt jobbágy-paraszti kultúra zártságának feloldásához jelentősen hozzájáruló ponyvairodalom, kalendáriumok, újságok és iskolai könyvek által terjedő tájékozottság és az azt megalapozó írás-olvasás elterjedésében (LENGYEL 2001: 193), a nyomdák mellett, a könyvkötő műhelyek elterjedése is szerepet játszott.¹⁹ A könyvkötők fentebb vázolt regionális megoszlása a sok évszázados történelmi vasi, határ menti, interetnikus műveltségi és igazgatási központok, valamint vonzáskörzeteik polgárosulási lehetőségét támogatta, a Rábától délkeletre és keletre húzódó,

többségi magyar (kismezővárosi, jobbágyfalusi és kisnemesi eredetű) közösségeknek otthont adó őrségi, hegyháti és kemenesalji kistájakon való hiányuk e térségek műveltségi viszonyainak kényszerkonzervatív jellegét erősítették (vö. KÓSA 1998: 203–207).

Miként arra már korábban számos írás is felhívta a figyelmet – ám itt is lényegi hangsúlyoznunk –, Szombathely valódi „aranykora” a 19. század végén kiteljesedő nagyszabású városfejlődési időszak volt, amiben kulcsszerepet játszottak a nyugati-magyarországi vasi megyeközpont egyre bővülő vasúti összeköttetései (Győr–Fehring, 1871; Kőszeg–Szombathely, 1883; Szombathely–

¹⁹ A 19–20. századok fordulóján: „A könyvkötő (Buchbinder) munkája három fő műveletbe foglalható: egyik a könyv (Buch) íveinek (Bogen) előkészítése a bekötésre (Einbinden), a másik a kötés födeleinek, a könyvtábláknak (Einbanddeckel) elkészítése, s a harmadik az ívek s födelek kötésére (Einband) egyesítése). A könyvkiadók kötésre a könyveket azon módon küldik, hogy a nyomósajtó alól kikerüljenek... a legkülönbözőbb műveletekre is ma már a könyvkötőnek gépek állnak rendelkezésére. Ezek azonban mind arról a kézműről vannak elnevezve, melyet helyettesítenek” (FRECSKAY 2001 [1912]: 199–211).

Város	Ipartestületek száma	Ipartestületi tagok száma	A tagok közül		
			mester	segéd	tanonc
Szombathely	1	2401	642	1187	572
Nagykanizsa	1	1904	550	752	602
Pápa	1	1425	577	474	374
Veszprém	1	1060	498	315	247
Zalaegerszeg	1	1021	492	302	227
Kőszeg	1	519	203	147	169

I. táblázat. Ipartestületi tagok száma a Nyugat- és Közép-Dunántúl nagyobb városaiban, 1908-ban (THIRRING 1912)

Table 1. Members of trade associations in the larger towns of Western and Central Transdanubia in 1908 (THIRRING 1912)

Pinkafő/Pinkafeld, 1888; Pozsony–Szombathely, 1891; Szombathely–Rum, 1894) (MELEGA 2012: 41–42; THIRRING 1912: 54). A fejlődés dinamizmusát misem jellemzi jobban, minthogy a 19. század eleji, reformkori szabad püspöki város lakossága még nem érte el a négyezer főt, ami aztán a század második felére, a már rendezett tanácsú városban (1871) a századfordulóig meghatszorozódott (MELEGA 2012: 33). Az egyre gyorsuló ütemű városépítkezés, infrastrukturális gyarapodás és a vele járó növekedés ugyan lelassulva, de még az 1930-as években is tovább tartott, elérve a harminc ezres lakosságszámú középvárosi szintet (MELEGA 2012: 36). Ebben az egy évszázad leforgása alatt lezajló kimagasló fejlődésben jelentős szerepet játszott a régi, még a feudalizmus korából megörökölt központi piactér is, valamint annak modern városközponttá átalakulása. A századfordulón a belváros tereit és az azokból elágazó utcákat aszfaltpalattá burkolták, a környező utakat pedig gránitkockával, mészkőlapalattal és bazaltkavicsból makadám burkolattal építették ki (KALOCSAI 2011: 187). Emeletes bérházak, éttermek és üzletsorok nyíltak, a belvárosi kereskedelmi-üzleti központi rész egyben rangos, magas presztízsű lakóságot is vonzott maga köré az egykori Horváth Boldizsár – Széchenyi – Templomterek mentén (SZABÓ 1996: 29–30). A 19. század végi és 20. század eleji urbanizációs folyamatokban természetesen szintén szerepet játszott a városban hagyományosan meglévő kisipar. Országos kitekintésben tudjuk, hogy az Osztrák–Magyar Monarchián belül az ipari forradalom hatására a gyáripari tömegtermelés fejlődése a nyu-

gati osztrák tartományokban volt a jelentősebb, aminek következtében a hazai kisipari áruterelés inkább konzerválódott mintsem modernizálódott (RÁNKI 1964: 423–451). Mindez azzal is együtt járt, hogy 1910 körül az ország kisipari fejlődése szinte teljesen a fővároson kívülre, vidékre helyeződött. Mindeközben Szombathely az egész Dunántúl, és főképp a Nyugat- és Közép-Dunántúl egyik legjelentősebb iparos központjává fejlődött, amit jó mutat az ipartestületi tagok itteni legmagasabb száma (I. táblázat).

A dualizmus kori helyi iparfejlődésének eredményeit büszkén tárta a nagyközönség elé az 1887-ben szombathelyi „vasvármegyei iparkiallítás”, majd 1903-ban a már ötszáz kiállítót és ötvenezer darab kiállítási tárgyat felsorakoztató, szintén megyei iparkiallítás is. Éhen Gyula, a város nagyhatású századfordulós polgármestere (1895–1901) szerint 1905-ben Szombathely kisiparát mintegy 989 mester alkotta a következő összetételben: „1 ablaktisztító, 4 aranymíves, 2 aranyozó és oltárépítő, 46 asztalos, 7 ácsmester, 3 ácsiparos, 3 bábos, 9 bádogos, 2 béltisztító, 12 bérkocsitulajdonos, 4 bognármester, 23 borbély, 4 bornyumetsző, 3 bőrványoló, 13 cserépfedő, 56 csizmadia, 137 czipész, 9 cementárúkesztő, 3 czukorkakészítő, 3 czukrász, 5 divatárúsnő, 4 előnyomtatási intézet, 8 építési vállalkozó, 3 építőmester, 1 esernyőkészítő, 5 esztergályos, 2 fazekas, 6 fényképész, 1 fogtechnikus, 1 fürdőtulajdonos, 62 fuvarozó, 6 gerencsér (kályhás), 1 gombkötő, 2 gőzgéppel csépelő vállalkozó, 1 gőzkazánkovács, 1 gyepmester, 1 hangszerkészítő, 3 házi-sürgöny-, villámhárító- és telefonberendező, 4

helyszerző, 21 hentes, 4 hordár, 1 kádár, 9 kalapos és szűcs, 10 kárpitós, 9 kávé, 3 kávémérő, 7 kefékötő, 4 kelmefestő, 2 kéményseprőmester, 4 késes és köszörűs, 2 keztyűs, 1 kifőzőhely, 3 kocsigyártó, 2 kóser étkező, 5 kosárfonó, 13 kovács, 3 kőfaragó, 16 kőművesmester, 9 kisebb kőművesmunkára jogosult, 3 könyvkötő, 6 könyvnyomdatulajdonos, 3 kötélgyártó, 14 lakatos, 1 látszerész, 22 mészáros, 9 mosóintézet, 8 női fodrász, 1 reszelővágó, 4 nyereggyártó, 9 órás, 1 orgonakészítő, 1 parkettkészítő, 1 rézműves, 1 rézöntő, 1 ruhatisztító, 1 sertéshízlaló, 4 süteménykészítő, 25 sütő (pék), 77 férfiszabó, 12 női szabó, 4 szappanos, 2 vasúti szállító, 1 székkészítő, 1 szíjgyártó, 16 szobafestő és mázoló, 4 szobrász, 3 temetkezési vállalat, 7 üveges, 2 vegytisztító, 49 vendéglős és korcsmáros, 1 vízvezetéki és csatornaberendező, 1 zálogház, 1 zongorajavító és –hangoló” (ÉHEN 1905: 33–34).

A századfordulót követő első évtizedben a könyvkötőipar újabb fejlődésnek indult, köszönhetően jórészt az állami gépekkel történő támogatásnak.²⁰

Dallmann Miklós könyvkötészete Szombathelyen (1906–1937)

A századfordulós fejlődését élő Szombathely valódi népességelszívó vonzerővel és -megtartóerővel rendelkezett. Ebbe a prosperáló közegbe érkezett a fiatal iparos, Dallmann Miklós (Nagykároly, 1871 – Szombathely, 1937) is, aki eredendően partiumi, vidéki katolikus értelmiségi családból származott (8. ábra). Édesapja Dallmann Ferenc a történeti Szatmár megyei Nagykárolyban (napjainkban Carei, Románia) volt tanító, alapfokú iskoláit maga is itt végezte. Miklós a tanuló éveit később Budapesten folytatta, ahol aztán iparos segédként is dolgozott 1894-ig. A huszonhárom éves fiatalember innen költözött az ország nyugati végébe, Szombathelyre üzletvezetőnek. 1924-ben vette feleségül a kőszegi

8. ábra. Dallmann Miklós (Nagykároly, 1871 – Szombathely, 1937) könyvkötő mester. Paszpartuzott kép keretben, H: 44 cm, M: 34 cm
Figure 8. Miklós Dallmann (b. Nagykaroly, 1871, d. Szombathely, 1937), master bookbinder. Mounted, framed photograph, 44×34 cm

származású, evangélikus Balogh Ilonát (Kőszeg, 1892 – Szombathely, 1969), nem sokkal azután, hogy nővére, egyúttal Dallmann Miklós első felesége, Balogh Karolina spanyolnáthában elhunyt. Megegyezésük szerint a születendő gyermekeik (Miklós, szül.: 1924; Ilona, szül.: 1927; Erzsike Olga, szül.: 1930) atyjuk vallását követték. Még 1906-ban kérte ki Dallmann Miklós a könyvkötőipar önálló gyakorlására az iparhatósági igazolvány kiadását a szombathelyi Városi Tanács Iparhatóságától, hatósági iparendélyét megkapta.²¹ Önálló műhelyét Szombathely központi terén, az Erzsébet királyné utca 4. szám alatt nyitotta meg (9. ábra), a család szintén itt lakott ebben a házban, a műhely

²⁰ A soproni kerületi kereskedelmi és iparkamarának kerülete 1906. évi közgazdasági állapotáról és kereskedelemügyi m. kir. miniszter úrhoz intézett jelentése. Sopron. Nyomtatott Röttig Gusztáv és Fia Könyvnyomdájában 1907. p. 57.

²¹ MNL VaML Szombathely város polgármestere iratai. Közigazgatási iratok. III.816/1906. *Beadvány*: Dallmann Miklós 1906. július 12-én kérte a szombathelyi Városi Tanács Iparhatóságától a könyvkötőipar önálló gyakorlására az iparhatósági igazolvány kiadását, mivel már 3 évnél tovább tartó szakmába vágó munkával foglalkozott és nagykorú volt. Véghatározat: Szombathely város tanácsának az 1906. július 27-én tartott ülésén született véghatározata szerint Dallmann Miklós a könyvkötő ipar önálló gyakorlására a hatósági engedélyt megkapta. Az ipartörvény 4. §-a alapján 10 koronát befizetett iparoktatási célra az ipariskolai pénztárnál, alkalmazottait a szombathelyi ipartestületi betegsegélyező pénztárnál volt köteles bejelenteni. Iparigazolvány. Kivonat az iparlajstromból.

9. ábra. Szombathely Erzsébet királyné utca (1898–1950) déli házsora a 20. század elején. Képeslap (Spiegler Tibor magántulajdona)
 Figure 9. Housing on south side of Erzsébet királyné utca, Szombathely (1898–1950) early in the 20th century. Postcard (Private possession of Tibor Spiegler)

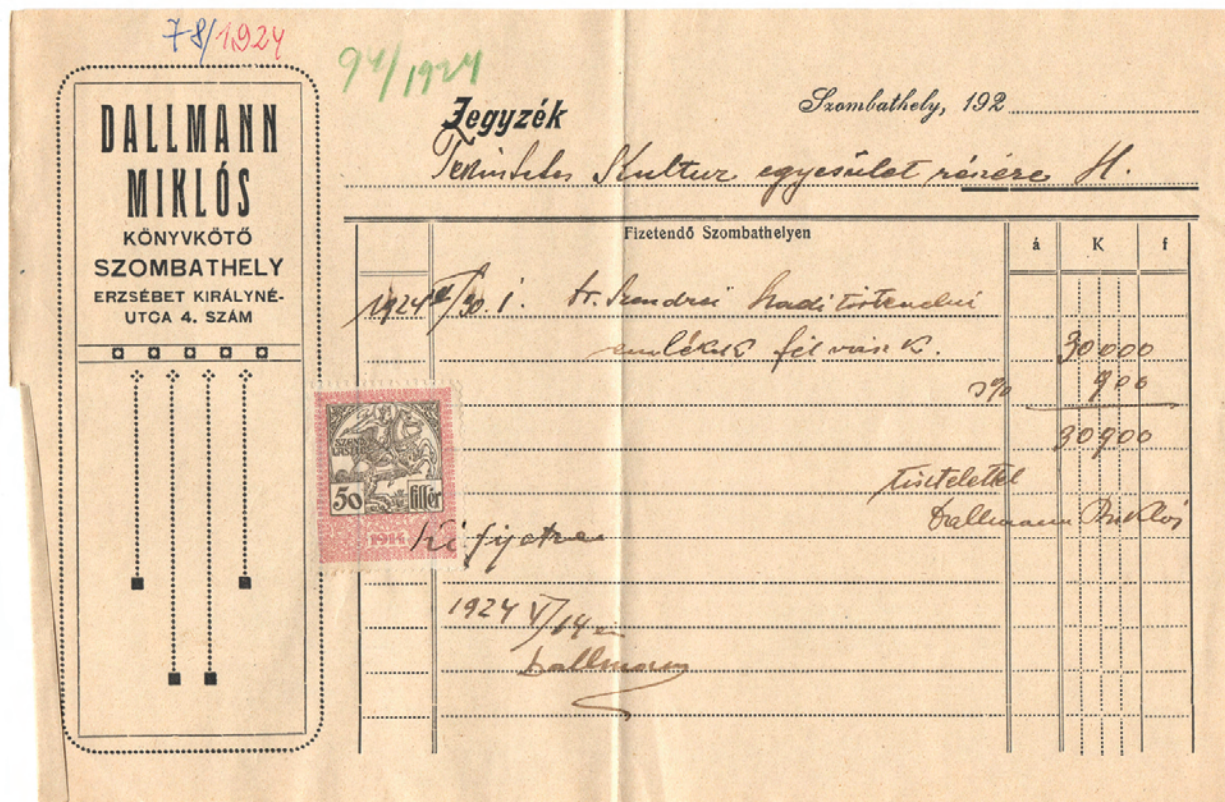
felett az emeleten. A Dallmann-féle könyvkötő műhely kezdetben könyvtári, iskolai és üzleti könyvek bekötésével, reklámcikkek, táncrendek, különféle dísz- és egyéb dobozok, valamint papírkeretek (*passpartout*) készítésével foglalkozott (FÓTH [1908]). A műhely 1919 és 1926 közötti működésének ritka emlékeit jelenti az a Savaria Múzeum múzeumtörténeti iratanyagai között megőrzött 16 db eredeti számla (10. ábra), amelyeket a Kultúregyesület könyvtára részére készített munkák (tudományos kötetek, szépirodalmi könyvek, lexikonok, Archeológiai Értesítő kötése, képtartó doboz és papírkeret készítése stb.) miatt állított ki Dallmann Miklós könyvkötő.²²

Miként a város reprezentatív kulturális szervezetével való kapcsolata is mutatja, a két világháború között időszakra a Dallmann-féle belvárosi könyvkötő üzem Szombathely és Vasvármegye legnagyobb műhelyévé nőtte ki magát (SZÁSZ &

POLGÁR é.n.). A helyi konkurenciát tekintve érdemes megjegyezni, hogy 1927-ben Dallmann meszteren kívül még négyen foglalkoztak könyvkötéssel és díszdoboz készítéssel a vasi megyeközpontban: Haverland Károly (Belsikátor), Hodászy Zsigmond (Püspökbazár), Somogyi Ferenc (Kulturpalota), Martineum R. T. (Hollán Ernő u. 2.) (SZÁSZ & RANZINGER 1927). 1932-ben a Vasvármegye cím- és helységnévtára szerint Hodászy Zsigmond, Kohn Ignác, Rác Ferenc, Rozanits József és Somogyi Ferenc működtek még könyvkötőként és díszdoboz-készítőként ugyanitt (HENCSEY [1932]: 248). Megélhetésükben természetesen szerepet játszott a korabeli könyvkultúra szombathelyi állapota, aminek érzékletes leírását nyújtja a Nyugatmagyarország című lapban megjelent alábbi leírás:²³ „[...] Szóval Szombathelyen még olvasnak az emberek. Ennek megállapítása volt az első eredménye annak az utunknak, amelyet a

²² Savaria Múzeum, Múzeumtörténeti Iratanyag 1871–1938, 39/1919, 22/1919, 25/1920, 37/1923, 47/1924, 58/1924, 78/1924, 102/1924, 120/1924, 151/1924, 163/1924, 75/1924, 91/1925, 47/1926, 85/1926, 121/1926

²³ Mit olvasnak ma Szombathelyen az emberek? – Vasvármegye 1925. 83. sz. 7. p.

10. ábra. Dallmann Miklós könyvkötő műhelye (Szombathely, Erzsébet királyné u. 4.) által a Vasvármegyei Kultúregyesület részére 1924. május 14-én kiállított számla. Autográf kézirat (SM Múzeumtörténeti Iratanyag 78/1924)
 Figure 10. Invoice from Miklós Dallmann's bookbindery (Szombathely, Erzsébet királyné u. 4.) to Vas County Cultural Association, dated 14 May 1924 (Handwritten original, SM. HK. 78/1924)

szombathelyi könyvkereskedések és könyvtárak körül megjártunk. Az olvasási kedv a háborús években és a háborús éveket követő évek alatt tapasztalt lázas fellendüléséhez viszonyítva nem sokat csökkent. A könyvvásárlás már igen. Inkább a könyvtárakat látogatják az olvasni vágyók nagyobb buzgalommal. [...] Az olvasóközönség legnagyobbbrészt a középosztály intellektuális rétegéből kerül ki. Aztán persze a diákok következnek, nemre való különbség nélkül, bár ha teljesen objektívek vagyunk, meg kell állapítani, hogy a fiuk szorgalmasabb hívei a könyveknek. Nem szabad megfélelkezniük a munkásokról sem akikben – hála Istennek – szintén nagyobb mértékben terjed az olvasási kedv. Ami az olvasott könyveket illeti, a szépirodalmi könyvek százszoros előnyben vannak a tudományos könyvek fölött. A szépirodalmi munkák közül is a regények, novellák vannak divatban, a versek iránt csekélyebb az érdeklődés. [...]”

Ugyanez a cikk büszkén adja elő, hivatkozva a könyvkiadók könyvnapki közlönyében megjelentekre, hogy a vidéki városok közül Szombathelyen adták el a legtöbb példányban (300) a Révai Kis Lexikont, megelőzve olyan alföldi nagyvárosokat mint Szeged, Debrecen és Kecskemét, illetve Miskolc.²⁴ A könyvkötészet szempontjából az sem lehet mellékes, hogy ekkor a Kultúregyesület, a Szent Márton papi könyvtár, illetve a Casino-könyvtár mellett, és a kisebb egyesületi könyvtárakon kívül még négy magánkönyvtár is várta az olvasókat Szombathelyen.²⁵

A Dallmann-féle műhelyben 1929-ben a mester három segédet és két tanoncot oktatott (DÁLNOKI-KOVÁCS 1929: 418). Ezekről az időkről maradt fenn a családi fényképalbumban egy privát fotó (11. ábra), amiről a ma Londonban élő ifj. Dallmann Miklós (Nicholas Dalman) a követke-

²⁴ Uo.

²⁵ Szombathely tartja a lexikonolvasás és vásárlás rekordját a magyar vidéken. – *Nyugatmagyarország* 1936. 22. sz. 3. p.

II. ábra. Családi albumba (Savaria Múzeum, H. 2013.I.6.1.) ragasztott fényábra. A privát fotón Dallmann Miklós könyvkötőmester műhelyében dolgozó három segéd és két tanonc, valamint kislánya, Dallmann Ilona az 1930-as évek elején. Pozitív, H: 8 cm, M: 6 cm
Figure II. Photographic print pasted into a family album (Savaria Museum, H. 2013.I.6.1). The private photo shows three assistants and two trainees in the Miklós Dallmann bookbindery with the owner's daughter Ilona in the early 1930s. Print, 8 × 6 cm

zöket írta visszaemlékezve: „A középső kép 1930–1931-ben készült. A kisleány az előtérben a húgom, Ili (Ilona). Mögötte Hénig Ferenc, Pelzmann Imre és Rimányi [József – tőlem]. A háttérben Bán Sándor és egy sajnos ismeretlen személy. Amikor az amerikai „Great Depression” hullámai elérték Magyarországot, a könyvkötészetben kiapadt a munka, és amikor apámnak elfogyott a pénze és el kellett bocsátania Rimányit és Bán Sanyit. Bán Sándor később nyitott egy kis könyvkötészetet a Főtéren, míg Rimányi egy nagyobbat a Martineum épületében.”

Dallmann mester elhunyt 1937-ben, ezt követően az özvegye vitte tovább a könyvkötészeti iparát.²⁶ A már Dallmann Miklós né Balogh Ilona által működtetett műhelyről szerencsénkre egy

Knebel-fotó is fennmaradt (12. ábra), amelynek szereplőiről és a műhely korabeli életvilágáról szintén a mester szombathelyi születésű fia így fogalmazott: „Amíg apám élt (1937-ben halt meg) ott laktunk a műhely feletti lakásban [...] A baloldalon áll Hénig Ferenc (minthogy kisgyermekkorom óta ismertem, számomra még mindig Feri bácsi). Utána van az anyám, Dallmann Miklós né, és a háttérben a guillotine mellett áll Pelzmann Imre. Az ablakkal szembeni személy Bauer József, aki a húgom első férje lett egy zordon téli napon 1945-ben. A kép kb. 1940-ben vagy 1941-ben készült.

Néhány szót a kép szereplőiről. Hénig Ferenc a könyvkötészetben dolgozott a háború végéig és később egy kis virág boltot nyitott. Ő nagyon ügyes és

²⁶ MNL VaML Polgármesteri Hivatal iratai (9682/1937)

12. ábra. A Dallmann Miklós özvegye, Dallmann Miklósné Balogh Ilona könyvkötőműhelye az 1940-es évek első felében (Savaria Múzeum, HK. 17605.). Knebel-fotó, üvegnegatív, H: 12 cm, M: 9 cm
Figure 12. Bookbindery of Ilona Balogh, widow of Miklós Dallmann, in the early 1940s (Savaria Museum, HK. 17605). Knebel photograph, glass negative, 12 × 9 cm

biztos kezű ember volt. A kényes munkák, úgymint a bőrben kötött díszkönyvek, fotóalbumok és az akkor szokásos emlékkönyvek, mindig a Feri bécsi kezébe kerültek. Ugyanakkor ő nagyon szorgalmas kertész volt és fizetését kibővítette saját virágjaiból készült koszorúk készítésével.

Apám halála után az anyám minden nap megjelent a könyvkötészetben és segített, amit tudott. A számlák írása (ezek mindig kézzel voltak írva) az ő feladata volt, ugyanúgy, mint a könyvelés.

Pelzmann Imre volt az üzletvezető. Az anyag rendelés és a munkák árának a kidolgozása az ő kezében volt. Akkoriban mindenki alkudott a nyomdavezetőktől kezdve – akik a tömegmunkát biztosították – a legkisebb munkát hozó egyénig. Néha a szegény diákoknak, akiknek valahogy szét-esett az iskolakönyvük, nem számítottak semmit. Minden heti vásár alkalmával jöttek a falusi asszonyok a darabokra hullott imakönyveikkel. A Pelzmann bácsi mondta nekik, hogy vegyenek újat, az olcsóbb, de az asszonyok ragaszkodtak a családi imakönyvhöz. Végül is Pelzmann Imre meggyőgült és olyan árban egyezett meg, ami még a munkabért sem fedezte.

13. ábra. A Dallmann Miklós özvegye, Dallmann Miklósné Balogh Ilona könyvkötőműhelye az 1950-es évek elején. Privát fotó, pozitív, H: 13 cm, M: 8,5 cm
Figure 13. Bookbindery of Ilona Balogh, widow of Miklós Dallmann, in the early 1950s. Private photo, print, 13 × 8,5 cm

Bauer József inasként jött könyvkötészetünkbe és egy zordon téli napon 1945-ben feleségül vette húgomat. Nagyon jól tudta utánózni Charlie Chaplint és ugyanakkor jó sakkozó volt. Engem mindig megvert.”

A belvárosi könyvkötő műhely 1953-ban vesztette el önállóságát, amikor is a Dallmann Miklósné és Rimányi József könyvkötő mesterek a Szombathelyi Háziipari Termelők Szövetkezet tagjai sorába léptek és iparendélyüket visszaadták (13. ábra).²⁷ A családi könyvkötészet csak 1986-ban nyílt meg újra, Dallmann Miklós lánya, Dallmann Ilona könyvkötő kisiparos műhelyeként Szombathelyen a Rákóczi Ferenc u. 44 szám alatt.²⁸

Dallmann Miklós közéleti tevékenysége (1921–1937) Szombathelyen

Miként az röviden vázolható, Dallmann Miklós könyvkötő mester az első világháború utáni két évtizedben a szombathelyi közelet és civil társadalom egyik jellegzetes alakjává nőtte ki magát,²⁹ sikeres szakmai és közéleti életútja megtestesítette és tovább örökítette a 18–19. századi gyökerű, régi, nyugat-magyarországi polgári életmód

²⁷ MNL VaML Szombathely város Tanácsa VB Ipari Osztály iratai (599-36/1953). Szombathelyi Háziipari Szövetkezet levele; Szombathely Város Tanácsa VB. IV. Ipari Osztálya levele.

²⁸ MNL VaML Kisipari működési engedély (17.691/86)

²⁹ A kézművesek hagyományos társadalmi megbecsülését jól érzékelteti, hogy a 18–19. századok mezővárosaiban akár városbíró, vagy esküdt rangra is emelkedhettek (Lásd NAGY 2008: 15).

éthosát.³⁰ Miután a Dallmann-féle kisipari³¹ könyvkötészet már jó nevű műhelyként működött a belvárosban, az első világháborút lezáró nehéz időszak kezdetén, 1921-ben Dallmann Miklós vette át az 1903-ban alapított szombathelyi iparoskör elnöki székét, aminek egyébiránt maga is alapító tagja volt (FEHÉR [1927]: 145). A századfordulón, kezdetben a szombathelyi iparoskör helysége mindössze a szőkeföldi sörház egyik terme volt, majd ezt kinőve a Heigli-féle házban találtak helyet, ahonnan a Hungária vendéglőbe költöztek. Az első világháború alatt a megfogyatkozott tagságú kör a Gábrriel-féle vendéglőbe ment át.³² A helyi iparosok érdekvédelmi szervezetének céljáról és eszközeiről a következő olvasható egy 1929-ből fellelt jegyzőkönyvben: „A kör célja: Az iparosok szellemi művelődésének elősegítése, anyagi és erkölcsi érdekei előmozdítására az iparosok tömörülése és érvényesülése. [...] A fenti célok elérhetésére a kör előadásokat és felolvasásokat rendez, különösen az ipart érdeklődő kérdések köréből. További eszközei könyvtár, szaklapok és hírlapok beszerzése. Estélyek, táncmulatságok rendezése, a kör pénztára, vagy a választmány által megválasztott és ipari célt szolgáló kulturális, humanus, vagy szociális intézmény javára. A kör az iparosok érdekeivel összefüggő ügyekben állást foglal és ezekből kifolyólag az iparosok érdekeit képviseli.”³³ Vagyis műkedvelő előadásokat szervezett, megünnepelte a „hazafias ünnepeket”, dalárdája volt és saját könyvtárat működtetett (FEHÉR [1927]: 145).

Ez utóbbi intenzitását az is jól jelzi, hogy könyvtára 1923-ban 870 katalogizált kötetből állt, amit folyamatosan gondoztak, köttettek és vásárlással gyarapítottak.³⁴

Az iparoskör dalárdája életében, de már Dallmann Miklós elnöklésének idején, kiemelkedő események zajlottak 1925. június 28–29-én Szombathelyen, amikor is a 25 éves, ekkorra már dunántúli „dalos-élet” meghatározó csoportja,³⁵ a saját jubileumára két napos dalos ünnepséget szervezett (14. ábra). Az egész napos rendezvényeket esti lampionos-tűzijátékos felvonulással egybekötött szerenádok és a résztvevő más dalos egyletekkel (pl. körmendi dalos egylet, felsőgallai [napjainkban Tatabánya része] férfidalkör, pécsi bőrgyári dalárda) közös nagyszabású dalmatinék alkották, a központi helyszínek az iparoskor székhelyeként a Tóth-féle vendéglő, a Szentháromság-tér, a Kultúrpalota, a Sabaria és a Herics-féle vendéglő voltak.³⁶ Hasonlóan nagy közönségsikert hozott a szombathelyi iparos kör dalárdájának majd’ egy évtized múlva, az 1934-ben Pécsen megrendezett pünkösdhétfői dalverseny.³⁷ A Pécsi Polgári Dalkör 50 éves jubileumára szervezett iparos dalárdák versenyén az országból mintegy negyven dalárda vett részt, közel kétezer dalossal. A szombathelyiek dalárdáját Heintz Fülöp karnagy vezetésével félszázan elkísérték, élükön az ipartestületi elnökkel, Lődör Jenővel, valamint Dallmann Miklóssal, az iparoskör elnökével. A szombathelyi dalárda a pécsi

³⁰ A 19. század utolsó harmadában Szombathely történetírója, Kunc Adolf ezt a kisvárosi polgári lelkületet így fogalmazta meg: „A társadalom második rétege a szorosabb értelemben vett polgárság, mely a kisebb gazdák, kis kereskedők és az iparosok nagyobb részéből toborozza össze elemeit. Az egyre tartó beköltözések és letelepülések folytán eredeti jellegét már már elvesztette, hagyományos szokásai jó részben feledésbe mentek, és csak azokban fedezhetők még fel a régi szombathelyi p u r g e r sajátosságai, kik itt születtek, kiknek itt van rokonságuk, kik még érzik őseik hagyományainak és szokásának hatását, szívósan ragaszkodnak a letűnt szebb idők emlékeihez, idegenkednek az újtól és csak a régít magasztalják. Bizonyos merev konzervativizmus jellemzi ez osztályt, mely munkásságában, becsületérzésében, vallásosságában mindig egy és ugyanaz, és amely a büszkeség bizonyos nemével üt mellére, ha azt mondja: »én szombathelyi polgár vagyok.« Odaadó ragaszkodással csüng a városon, melegen érdeklődik ügyei iránt, s a legkisebb mozzanat sem kerüli el figyelmét; és bár erősen nyomja vállait a porció, sulyosan nehezedik rá a pótlék és szidja a végrehajtót, nemcsak az adófizetésre nyitja meg erszényét, szívesen áldoz filléreivel a közművelődés és jótékonyosság oltárán” (KUNC 1880: 361).

³¹ „Kisiparos – kézi számszámokkal és mesterséges energiával meghajtott egyszerűbb gépekkel végez árutermelő ipari tevékenységet, többnyire magántulajdonban lévő saját műhelyében. Tevékenysége képzéshez kötött, a nyersanyagot pénzért vásárolja és termékeit is pénzért értékesíti.” – fogalmaz Domonkos Ottó (DOMONKOS 1991: 12).

³² A szombathelyi iparoság intézményeinek reneszánsza. Az iparoskör új helyiségeinek felavató ünnepe. – *Nyugatmagyarország* 1928. 33. sz. 1. p.

³³ MNL VaML Szombathelyi Iparoskör, Jegyzőkönyv kivonat, 1929. május 26., 7. f.

³⁴ MNL VaML Szombathelyi Iparoskör, Jegyzőkönyv, 1923. június 3., 5. f. v.

³⁵ Dalosünnepélyek Szombathelyen. – *Vasvármegye* 1925. 94. sz. 6. p.

³⁶ A Kultúrpalota dísztermében fellépő szombathelyi és vidéki dalosok: szombathelyi ker. szoc. szakszervezeteinek dalköre, szombathelyi agg-harcos-egylet dalárdája, szombathelyi cipésszakosztály dalköre, felsőgallai férfidalkör, pécsi bőrgyári dalárdája, szombathelyi iparoskör dalárdája, szombathelyi MÁV Haladás egylet, körmendi dalos egylet, szombathelyi dalos egyesület. Bővebben lásd. Két napos dalosünnepségek Szombathelyen. – *Vasvármegye* 1925. 138. sz. 3. p.

³⁷ A szombathelyi iparosdalárda első díjat hozott haza Pécsről. – *Vasvármegye* 1934. 114. sz. 3. p.

Park Moziban tartott „nehéz népdal csoportban” versenyezve megnyerte az első díjat, egy ezüst serleget.³⁸

Dallmann Miklós könyvkötő mester fontos szakmai elismerései sorát nyitotta 1928. szeptember 1–9-ig megtartott szombathelyi országos mezőgazdasági és ipari kiállításon és vásáron (Batthyány tér, Zrínyi Ilona utca iskolái és udvarai, Kis-Práter)³⁹ való bemutatkozási lehetősége (BREZNAY 1928: 56). A nagyszabású rendezvényt egyben a Vas megyei Gazdasági Egyesület újjászervezésének 50. jubileuma megünneplésére is szervezték. Ugyanekkor, a Magyar Hét programjai között avatták fel az új, önálló szombathelyi iparos székházat is a Kisfaludy Sándor u. 1. szám alatt.⁴⁰ A belvárosi új épületnek a szombathelyi ipartestület által megbízott kivitelező vállalkozói

14. ábra. Serleg. Aranyozott ezüst, ötvösmunka (Savaria Múzeum, H. 2013.1.5.). M: 41 cm, Talp Á: 14,5 cm. Felirat elől: „Dallmann Miklós Iparoskör elnökének szeretete jeléül a Szombathelyi Iparoskör Dalárdájától 1925. XII. 6. karnagy: Dobby József”. Felirat hátul: „Bilisits Ede Tüske Pál Raczmann Rezső Jánosa Lajos Fisek Jenő Szirély József Janzsó István Szabó Ferencz Szabó Andor – Pintér István Pelczmann Imre Hodászy Zsigmond Balogh János Csáki István Varga László”. Felirat a talpon elől: „ÉLJEN A DAL ÉS KI ÉRTE HEVŰL ÉLJEN A MAGYAR IPAR VÉGTELENŰL A MAGYAR DAL S IPARÉRT KI HEVŰL”

Figure 14. Filigree goblet, gold-plated silver (Savaria Museum, H. 2013.1.5), 41 cm, base diameter 14.5 cm. Obverse inscription: To Miklós Dallmann, chairman of the Artisan Circle, with affection, from the Szombathely Artisan Circle Choir, 6 December 1925, conductor: József Dobby. Reverse: Ede Bilisits, Pál Tüske, Rezső Raczmann, Lajos Jánosa, Jenő Fisek, József Szirély, István Szabó, Andor Janzsó, Ferencz Szabó, István Pintér, Imre Pelczmann, Zsigmond Hodászy, János Balogh Csáki István Varga László. Obverse of base: LONG LIVE SONG AND WHOEVER WARMS TO IT LONG LIVE HUNGARIAN INDUSTRY AND WHOEVER WARMS TO HUNGARIAN SONG AND INDUSTRY.

a Kopfensteiner Testvérek (Kopfensteiner Dénes és Kopfensteiner Manó) okl. építőmesterek voltak.⁴¹ A székház-avató ünnepséget szentmise előzte meg, amelyre az ipartestület különböző szakcsoportjai zászlók alatt vonultak fel az új iparos székházból a székesegyházba, amihez hozzájárult az iparos-leventék díszruhás csapatának felvezetése. Majd innen vissza mentek az új „iparos-székházba, amely Szombathely legszebb és legmodernebb épületei közé tartozik.” – fogalmaztak róla a kortársak (15. ábra).⁴²

Az ünnepi kiállítás „kézműipar” kategóriáján belül a „díszmű iparok” csoportban mutatkozott be munkáival Dallmann Miklós is, amiért aranyéremmel (16a–b. ábra) és kamarai, valamint a gazdasági egyleti oklevéllel tüntették ki (17–18. ábra). Rajta kívül a kiállításnak ebben a csoportjában

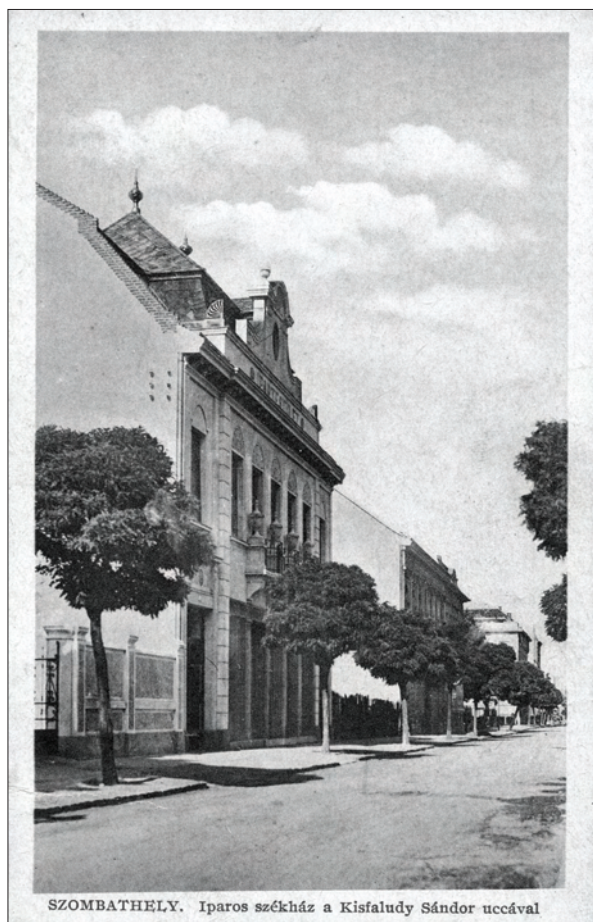
³⁸ Uo.

³⁹ MNL VaML Szombathely város közgyűléseinek jegyzőkönyvei 1928 86., 87. f.

⁴⁰ A szombathelyi iparosság intézményeinek reneszánsza. Az iparoskör új helyiségeinek felavató ünnepe. – *Nyugatmagyarország* 1928. 33. sz. 1. p.

⁴¹ MNL VaML Ipartestületi székház építésének iratai (1005/1927)

⁴² A szombathelyi iparos-székház felavatása. – *Vasvármegye* 1928. 205. sz. 5. p.

15. ábra. A szombathelyi iparosok székháza az 1920-as évek végén. Képeslap, (Savaria Múzeum, HP. 1222.)

Figure 15. Headquarters of the Szombathely Artisans in the late 1920s. Postcard (Savaria Museum, HP. 1222)

17. ábra. Oklevél (Savaria Múzeum, H. 2013.1.3.). A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara által Dallmann Miklósnak adományozott oklevél a szombathelyi 1928. évi országos mezőgazdasági és ipari kiállítás és vásár kézműipari csoportjában elnyert aranyérem mellé. Hiányos oklevél keretben, H: 64 cm, M: 47,5 cm

Figure 17. Certificate (Savaria Museum, H. 2013.1.3.). Certificate from the Sopron Chamber of Trade and Industry presented to Miklós Dallmann with the gold medal won in the craft industry section. Incomplete certificate, framed, 64 × 47,5 cm

16. a–b. ábra.. Emlékérem (Savaria Múzeum, H. 2013.1.1.1.). Felirata elől: „DALLMANN MIKLÓS URNAK MOSON SOPRON VAS ÉS ZALA IPAROSAINAK IPARI ÉRDEMEKÉRT” és „KÉSZÍTETTE RIMÁNYI”. Felirata hátul: „SOPRONI KERESKEDELMI ÉS IPARKAMARA SZOMBATHELYI IPARKIÁLLÍTÁSA 1928”. Aranyozott bronz, kisplasztika. Á: 6 cm

Figure 16a–b. Memorial medal (Savaria Museum, H. 2013.1.1.1.). Obverse inscription: MR. MIKLÓS DALLMANN FOR HIS INDUSTRIAL MERITS IN MOSON SOPRON VAS AND ZALA COUNTIES AND MADE BY RIMÁNYI. REVERSE INSCRIPTION: SOPRON CHAMBER OF TRADE AND INDUSTRY SZOMBATHELY INDUSTRIAL EXHIBITION 1928. Gold-plated bronze, diameter 6 cm

18. ábra. Oklevél (Savaria Múzeum, H. 2013.1.2.). A Vas megyei Gazdasági Egyesület fennállásának ötvenedik évfordulója és a Szombathelyi Ipartestület székházának felavatása alkalmából rendezett szombathelyi országos mezőgazdasági és ipari kiállítás és vásár (1928. szeptember 1–9.) kézműipari csoportjában elnyert aranyérem mellé adományozott városi oklevél. Oklevél keretben, H: 64 cm, M: 47,5 cm

Figure 18. Certificate (Savaria Museum, H. 2013.1.2). Certificate presented by the town at the 1928 National Agricultural and Industrial Exhibition and Fair (1–9 September 1928) to mark the 50th anniversary of the Vas County Business Association and the inauguration of the headquarters of the Szombathely Industrial Association, with the gold medal won in the craft industry section. Framed certificate, 64 × 47.5 cm

szerepelt Hodászy Zsigmond könyvkötő, valamint Knebel Jenő, Farkas Géza, Ganzer Rezső, Mesterházy Gyula szombathelyi és Serényi Árpád zalaegerszegi fényképészek, továbbá Heckenast János aranyozó, János Lajos arany- és ezüstvésnök, Vass Andor aranyműves és Holländer Adolf bélyegzőgyáros, illetve Horváth Károly műhangszer készítő, Metzker István hegedűkészítő, Riedl Rezső hangszergyáros, Szendrey József hegedűkészítő, valamint Weber Ferenc szíjgyártó és Varga Ferenc szíjgyártó és bőröndös – mind szombathelyiek (BREZNAY 1928: 56). A kiállítás további jelentőségét az adja, hogy a korabeli városvezetés a polgári fiúiskolában rendezett 1887-es és a Zrínyi Ilona utcai iskolában tartott 1903-as iparkiallítások, illetve a Kultúrpalotában megrendezett

1912-es nagyszabású megyei műtörténeti kiállítási sorozat folytatásának tekintették azt. Mint általában a szerte az országban a 19. század utolsó harmadától rendezett különféle országos és helyi érdekeltségű kiállításoknak (SZULOVSKY 2005: 251–252), a legfontosabb célkitűzés volt Szombathelyen is a társadalom figyelmének ráirányítása a kézművesség és iparosság helyzetére, valamint a helyi és térségi támogatások ösztönzése. A helyi közéletben jelentős esemény misszióját Ujváry Ede akkori polgármester-helyettes, későbbi polgármester (1930–1941) a következőkben fogalmazta meg, reflektálva Szombathely és Vas megye korabeli gazdaság-földrajzi összefüggéseire: „A kiállítás a mezőgazdasági és ipari termelés és érvényesülés egyik leghatalmasabb eszköze. Módot

19. ábra. Az 1936. szeptember 6-án megtartott Országos Iparos Kongresszus elismerő oklevele Dallmann Miklós részére (Savaria Múzeum, H. 2013.I.4.). Oklevél keretben, H: 62 cm, M: 46 cm

Figure 19. Certificate of appreciation for Miklós Dallmann at the National Industrial Congress, 6 September 1936 (Savaria Museum, H. 2013.I.4). Framed certificate, 62 × 46 cm

nyújt arra, hogy a közönség a legkiválóbb gazdákat, a legjelentősebb gyárat és a legügyesebb iparosokat megismerje. A megismerés nyomán fakad a vásárlásra való kedv és megrendelés. [...] A kiállítás helyi, országos vagy nemzetközi jellegű. Nemzetközi jellegű kiállítást természetesen csak fővárosokban lehet rendezni, országosat azonban már nemcsak a fő- és székvárosokban, hanem a jelentősebb vidéki központokon is. A háború előtt – kivéve a pozsonyi és a pécsi országos kiállítást – a vidéki kiállítások rendszerint csak egy vármegye vagy egy kereskedelmi és iparkamara területére terjedtek ki. Ma azonban a rettentően összehúzórt országhatárok között regionális kiállításnak nincs sok értelme. Olyan kevesen vagyunk a csonka országban, hogy gazdasági termelésünknek mindnyájunkra szüksége van. A nemzet minden tagjának ismernie kell a

hazai mezőgazdaságokat, gyárat, iparvállalatokat és azok termékét, ha azt akarjuk, hogy itthon és hazait vásároljunk. Különösen áll ez itt az ország nyugati határszélén, egy fejlett ipari államszomszédságában, Bécs és Gráz közvetlen közelségében, ahol a trianoni jogfosztás hatásait jobban érezzük, mint az ország belsejében, s ahol a gazdasági életet sokkal inkább fenyegeti a pusztulás veszedelme, mint az Alföldön vagy egyéb meg nem csonkított részekben.

Ez a kiállítás a nyugati végek élni-akarásának és becsületes törekvésének tanúsága és eszköze akar lenni [...]” (BREZNAY 1928: 4).

1928-ban, Kiskos István polgármestersége idején, az ipartestület részéről Dallmann Miklóst a városi előjáróság iparostanonc-iskolai bizottsága tagjának is beválasztották, amely megbízatása

négy évig tartott.⁴³ 1936-ban az Ipartestületek Országos Szövetségének elnöksége az iparos közéletben elért számos eredményét oklevéllel ismerte el (19. ábra). Mindemellett tagja volt az akkor már jelentős múltú katolikus legényegyletnek,⁴⁴ illetve a 18-as bajtársi kör elnökeként is tevékenykedett, mint az első világháború idején a 18. honvéd gyalogezrednél szolgáló egykori népfelkelő.⁴⁵ 66 évesen, 1937-ben bekövetkezett halálakor a szombathelyi ipartestület értesítője első oldalán megjelent írás így foglalta össze közéleti hitvallását:⁴⁶ „[...] Dallmann Miklós volt a szombathelyi iparos élet egyik központja. Alapítója a Szombathelyi Iparoskörnek, annak örökös tiszteletbeli elnöke, miután hosszú évek során annak elnöki tisztségét nagy áldozatok árán is vállalta és viselte. Az ipartestület elöljáróságának harminc éven át tagja és önzetlen munkása iparos testvéreinek, azok boldogulásának. Jótékony és segítő keze a szegényeknek és elesetteknek. Adakozó lelke akkor volt boldog, ha segíteni tudott, de jótékonykodását csendben, titokban intézte, hogy ne tudjon senki adakozásáról.

Dallmann Miklós volt a mesterember megtestesülése. Mindenkor az iparért élt, dolgozott, művelte magát. Haladásra, művelődésre buzdította iparos testvéreit.

[...] 1350 iparos siratja Dallmann Miklóst, akinek mindenkit befogadó meleg szíve megszűnt dobbanni családjáért, gyermekéért és iparos testvéreiért. [...]

Összefoglalás

Az írás a könyvkötő mesterség történeti és kulturális hátterét Szombathelyen a 18. század végéig, a püspöki könyvtár megalapításáig vezeti vissza, abba a korba, amikor a könyvkötészet és a könyvkereskedő szakmák még nem váltak el egymástól. A szombathelyi könyvkötők céhes központja a 18. században még Pozsonyban volt, a többi nyugat-magyarországi városhoz hasonlóan, majd 1788-

ban az innen kivált soproni céhez tartoztak és a 19. század közepén maguk is önállósulásra törekedtek. Tudományos közhely, ám mégis fontos itt kiemelni, hogy a nyomtatott írásművek elterjedése jelentős hatást gyakorolt hazánk kismezővárosi és falusi társadalmak műveltségére és az 1870-es évektől erősödő paraszti polgárosulásban is jelentékeny szerepet játszott, így a történeti Vasvármegye területén is. Azonban különféle nyomdák és kiadók mellett ezeket a társadalmi-kulturális folyamatokat minden bizonnyal a könyvkötő műhelyek is befolyásolták, támogatva a könyvkultúrán alapuló, felvilágosult műveltség közvetítését, másrészt kielégítve a népi vallásosság (pl. ponyvák, imakönyvkötések) és az egyre növekvő világi és egyházi adminisztráció igényeit.

A 19. század során, de főként e század második felében egyre gyorsuló ütemben urbanizálódó, modernizálódó püspöki város, Szombathely növekedése jelentős népesség elszívó erőt kölcsönzött a nyugat-magyarországi, vasi megyeközpontnak. Ez az időszak egybe esett a környező falusi és kismezővárosi eredetű közösségekben lezajló, és egészen a 20. század közepéig tartó paraszti polgárosulással, Szombathelyen a polgári középosztály fejlődésével, aminek jelentős bázisa volt itt is a helyi iparostársadalom. A dualizmus-kori századfordulón ebben a prosperáló közegben tűnt fel a partiumi, pontosabban szatmári származású fiatal iparos, Dallmann Miklós könyvkötő is, aki önálló műhelyét 1906-ban nyitotta meg Szombathely központjában, az Erzsébet királyné utca 4. szám alatt. Termékei elsősorban a könyvtári, iskolai és üzleti könyvek kötésein túl, reklámcikkek, táncrendek, különféle dísz- és egyéb dobozok, valamint papírkeretek voltak. Egyéni szakmai életútja jól példázza a vidéki kisipar minőségét és jelentőségét a várostörténetnek ebben a kiemelkedő jelentőségű korszakában, majd a két világháború között (az 1930-as évekig), illetve a korabeli nyugat-magyarországi

⁴³ MNL VaML Szombathelyi r.t. város elöljáróságának, képviselőtestületének és szakbizottságainak nyilvántartása 1918–1937 (1928).

⁴⁴ „A kisipar a nagyobb forgalom következtében szép lendületnek indul. Az iparossegédek bővebb kiképzése céljából Németh Ferencz városi tanító buzgó kezdeményezésére megalakult 1875. október hó 31-én a *Haladás* iparosképző egyesület, melyből 1889. év április hó 7-én újjászületve és megízmosodva kelt ki a *Kath. Legény Egyesület*, mely napjainkban is élénk tevékenységet fejt ki nemes céljának: az iparossegédek képzésének érdekében.” – írja Kunc Adolf az 1870-es évek Szombathelyéről (KUNC 1880: 504).

⁴⁵ Dallmann Miklós meghalt. – *Dunántúli Néplap*, 1937. június 5., XIII. évf. 23. sz. 7. p.

⁴⁶ Csonka Antal: Dallmann Miklós. – *Ipartestületi Értesítő. A Szombathelyi Ipartestület Hivatalos Közlönye* 3(2): 1., Szombathely, 1937. szeptember hó, 1. p.

polgári középosztály egzisztenciális lehetőségeit, a helyi civil társadalomban betöltött szerepét. Az első világháborút követő időszakban Dallmann Miklós könyvkötőmester ugyanis egyre élénkebb közéleti szerepet is vállalt a város iparostársadalma életében, aminek mérföldköve volt, hogy 1921-ben ő vette át a szombathelyi iparoskör elnöki székét. Közéleti aktivitásának csúcspontja az 1928-ban, a Szombathelyen megrendezett díszműipari kiállításon való részvétele lett, aminek fényét növelte az ezzel járó szakmai elismerések sorozata. Nem mellékes, hogy a megyeközpont iparosai több évtizedes várakozás után végre saját, újonnan épült székházukba is ugyanekkor költözhettek.

Dallmann Miklós 1937-ben bekövetkezett halála után özvegye vitte tovább a szombathelyi könyvkötészetet, ami 1953-ban elvesztette önállóságát. A családi kézműves hagyományok újraledéseként Dallmann Miklós lánya, Tikos Ernőné (szül. Dallmann Ilona) 1986-ban nyitotta meg saját könyvkötő műhelyét újra városban a Rákóczi Ferenc utca 44. szám alatt. A régi, több nemzedéket is kiszolgált kézműves könyvkötő eszközök és a kapcsolódó családtörténeti emléksanyagok már ennek a műhelynek a megszűnését követően kerültek múzeumi védelem alá és megőrzésre 2012-ben, a három generációs könyvkötő családi hagyományokkal rendelkező Bodáné Tikos Editnek köszönhetően.

Irodalom

- BAUSINGER H. (2004): A néprajzi jelenkutatás elvei. – In: FEJŐS Z. & FRAZON Zs. (szerk.): *Korunk és tárgyaink – elmélet és módszer. Fordításgyűjtemény.* Budapest, Néprajzi Múzeum, pp. 9–17.
- BENDA Gy. (2006): Sziget vagy zárvány? Kisvárosi polgárosodás a Dunántúlon. – In: BENDA Gy.: *Társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest, Osiris Kiadó, pp. 351–367.
- BOROS É. (1989): Adatok a kőszegi könyvkötők és a Ruzske könyvkötő-dinasztia történetéhez. – *Savaria a Vas megyei Múzeumok Értesítője* 17–18: 261–267.
- BREZNAY P. (1928): *A szombathelyi országos mezőgazdasági és ipari kiállítás és vásár hivatalos cím-tára.* – Szombathely, Dunántúli Nyomdavidálla-
lat Rt., 136 pp.
- BOROVSKY S. [et al.] (1989 [1898]): *Vas vármegye. Magyarország vármegyei és városai sorozat reprint kiadása Praznovszky Mihály bevezető szövegével.* – Budapest, Dovin Művészeti Kft., 622 pp.
- CSATKAI E. (1936): Hozzászólás a soproni könyvkötők céhkönyvéről írt tanulmányhoz. – *Vasi Szemle* 3(5–6): 399–400.
- CSONKA A. (1937): Dallmann Miklós. – *Ipartestületi Értesítő. A Szombathelyi Ipartestület Hivatalos Közlönye* 3(2): 1.
- DÁLNOKI-KOVÁTS J. (1929): *A magyar ipar almanachja. 2. rész. Az iparos társadalom.* – Budapest, A »Magyar Ipar Almanachja« Kiadóhivatala, 528 pp.
- DOMONKOS O. (1990): *A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában.* – Doktori értekezés tézisei, kézirat. Sopron [MTA Tudományos Minősítő Bizottság], O.n.
- DOMONKOS O. (1991): *Kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában.* – In: DOMONKOS O. (főszerk.): *Magyar Néprajz III. Kézművesség.* Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 7–154.
- DOMONKOS O. (2002): *A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szokásai a XV–XIX. században. Ipartörténeti könyvtár 1.* – Budapest, Magyar Kézművesipartörténeti Egyesület – MTA VEAB Kézművesipartörténeti Munkabizottsága – Nemzeti Szakképzési Intézet, 320 pp.
- ÉHEN Gy. (1905): *Vas vármegye közgazdasági leírása.* – Különlenyomat a *Közgazdasági Szemle* 1905. évi október–december havi füzetéből, Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 50 pp.
- FEHÉR K. (szerk.) [1927]: *Szombathely 1777–1927. Jubiláris Emlékalbum.* – Szombathely, Pannonia Sajtóvállalat, LXXI pp.
- FRECSKAY J. (2001) [1912]: *Mesterségek szótára.* (Reprint) – Budapest, Nap Kiadó, 751 pp.
- FÓTH K. [1908]: *Vasvármegye címtára 1908.* – Összeáll. és kiadja: Fóth Kálmán, 530 pp.
- GÉFIN Gy. (1929): *A szombathelyi egyházmegye története. I. kötet.* – Szombathely, a szerkesztő kiadása, 445 pp.

- GRÁFIK I. (2008): *Céhemlékek / Guild relics. Catalogi Musei Ethnographiae / A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai / Catalogues of the Museum of Ethnography 12.* – Budapest, Néprajzi Múzeum, 263 pp.
- HEGEDŰS F. (1964): Egy régi szombathelyi „könyváros”-ról. – *Vasi Szemle* 18(1): 99–101.
- HENCSEY D. [1932]: *Vas megye részletes cím- és helységnévtára 1932.* – Szombathely, 266 pp.
- HORVÁTH T. A. (1993): *Szombathely a XV–XVIII. században. Acta Savariensia 8.* – Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város & Panniculus Régiségtani Egylet, 450 pp.
- ILLÉS P. (é.n.): *Kézműves Porta a Vasi Múzeumfaluban.* – Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága – Savaria Múzeum, O.n.
- ILLÉS P. (2011): Nove rokodelske delavnice v Muzejski vasi Železne županije. Új kézműves műhelyek a Vas megyei Múzeumfaluban. – *Rokodelska Akademija – Kézműves Akadémia. Glasilo projekta – Projekthíradó* 3(1): 26–28.
- ILLÉS P. (2013): Mindenünk a gyűjtemény (?) – tárgyak, kollektívák, kontextusok a Vasi Múzeumi Látványtárban. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 36: 435–439.
- JASCHIK Á. (1922): *A könyvkötő-mesterség.* – Budapest, Népszava-Könyvkereskedés, 259 pp.
- JEKELFALUSSY J. (szerk.) (1892): *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke.* – Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 2435 pp.
- KALOCSAI P. (2011): *Városi tömegközlekedés a Nyugat-Dunántúlon 1867–1914.* – Szombathely, Vasi Múzeumbarát Egylet, 280 pp.
- KONCZ P. (1984): Pápa, Igal és Sóly papírmalmai a XVIII–XIX. században. – *A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei* 17: 567–602.
- KONCZ P. (1988): Hajdani könyvkötőkről. – *Múzeumi Diárium* 1: 10–12.
- KÓSA L. (1998): *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* – Budapest, Planétás Kiadó, 454 pp.
- KUNC A. (1880): *Szombathely–Savaria rend. tanácsu város monographiája.* – Szombathely, Szombathely város, 531 pp.
- LENGYEL Á. (2001): A parasztság és az írásbeli kultúra. – *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 25: 191–199.
- M. KOZÁR M. (2010): Lülük István néprajzi adatai a XIX. század elejéről. – *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 33: 229–235.
- MELEGA M. (2012): *A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában. Archivum Comitatus Castriferrei 5.* – Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 479 pp.
- NÁDASDY L. (1986): A falusi és mezővárosi céhes kézműipar helyzete Vas megyében a 19. században II. Conscriptio Regnicolaris 1828. – *Vasi Szemle* 40(2): 261–283.
- NAGY Z. (1992): *Kézművesipari műhely- és szerszám-kataszter. Vas megye.* – Veszprém–Körmend, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, 79 pp.
- NAGY Z. (2004): *Körmend mezőváros kézművesei a 17–19. században. Fontes Castriferriensis N° 2.* – Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 408 pp.
- NAGY Z. (2008): *Jeles céhtárgyak és mesterművek. Kézművesség a nyugat-dunántúli régióban.* – Szombathely, Vas Megyei Kereskedelmi és Iparkamara, 80 pp.
- RÁNKI GY. (1964): A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. – *Történelmi Szemle* 7(2): 423–451.
- REZSŐFY GY. (1881): Titkári jelentés. A Vas megyei Régészeti-Egylet évi jelentése. 9. – Szombathely, 27 pp.
- ROZSONDAI M. (1983): *A könyvkötés művészete.* – Budapest, Corvina Kiadó, 45 pp.
- SZABÓ G. (1996): Demográfiai változások és urbanizációs folyamatok a dualizmus kori Szombathelyen. – *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 22(2): 26–32.
- SZÁSZ E. & POLGÁR, I. (é.n.): *Vasvármegye és Szombathely város kalauza.* – Összeáll. és kiad. Szász Ernő és Polgár István, [H.n.], 168 pp. (Összeállította: Szász Ernő és Polgár István)
- SZÁSZ E. & RANZINGER F. (1927): *Vasvármegye részletes cím- és helységnévtára 1927.* – Szombathely, Szász Ernő, 258 pp.
- SZ. KOROKNAY É. (1971): *Nyugat-Magyarország könyvművészete. Kiállítási katalógus.* – Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, O.n.
- SZULOVSKY J. (szerk.) (2005): *A magyar kézművesipar története.* – Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, 487 pp.

- THIRRING G. (szerk.) (1912): *A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évfolyam. A magyar városok országos kongresszusának iratai II.* – Budapest, Székesfőváros Házinyomdája, XII, 158, 686 pp.
- TILCSIK GY. (2009): *Szombathely kereskedelme és kereskedelmi jelentősége a 19. század első felében. Archivum Comitatus Castriferrei.* – Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 231 pp.
- TÓTH I. GY. (1995): Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17–18. században. – *Századok* 129(4): 815–856.
- VÉGH GY. (1936): A soproni könyvkötők céhkönyve. – *Vasi Szemle* 3(4): 225–233.

Világháló-források

- <http://latvanytar.savariamuseum.hu/adatbazis/?catID=41&ID=3369&term=&from=20>
(Hozzáférés: 2014. november. 11.)
- http://www.vaml.hu/Nevtar/B/Bossanyi_Jozsef.html
- <https://opacplus.bsb-muenchen.de/metaopac/search.do?methodToCall=volumeSearch&dbldentifier=100&forward=success&catKey=70153&isPeriodical=N>

Múzeumi források

- Savaria Múzeum, Múzeumtörténeti Iratanyag (1871–1938) 39/1919, 22/1919, 25/1920, 37/1923, 47/1924, 58/1924, 78/1924, 102/1924, 120/1924, 151/1924, 163/1924, 75/1924, 91/1925, 47/1926, 85/1926, 121/1926
- Savaria Múzeum, Régészeti Adattár 2389–08. Leltár.
- Savaria Múzeum, Néprajzi Adattár 2330. A szombathelyi Dallmann(–Tikos) könyvkötészet iratai

Levéltári források

- Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Szombathely
- Ipartestületi székház építésének iratai
- Kisipari működési engedély (17.691/86)
- Polgármesteri Hivatal iratai

- Szombathely r.t. város előljáróságának, képviselőtestületének és szakbizottságainak nyilvántartása 1918–1937
- Szombathely város közgyűléseinek jegyzőkönyvei
- Szombathely város polgármestere iratai. Közigazgatási iratok.
- Szombathelyi Iparoskör
- Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron
- A soproni kereskedelmi és iparkamarának a nagym. Magyar kir. földműves-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumhoz intézett 1878. évi főjelentése. Sopron. Nyomtatott Reichard & Litfars könyvnyomdájában. 1879.
- A soproni kerületi kereskedelmi és iparkamarának kerülete 1906. évi közgazdasági állapotáról és kereskedelemügyi m. kir. miniszter urhoz intézett jelentése. Sopron. Nyomtatott Röttig Gusztáv és Fia Könyvnyomdájában. 1907.

Sajtóforrások

- Mit olvasnak ma Szombathelyen az emberek? – *Vasvármegye*, 1925. 83. sz. 7. p.
- Szombathely tartja a lexikonolvasás és vásárlás rekordját a magyar vidéken. – *Nyugatmagyarország*, 1936. 22. sz. 3. p.
- A szombathelyi iparosság intézményeinek reneszánsza. Az iparoskör új helyiségeinek felavató ünnepe. – *Nyugatmagyarország*, 1928. 33. sz. 1. p.
- Dalosünnepélyek Szombathelyen. – *Vasvármegye*, 1925. 94. sz. 6. p.
- Két napos dalosünnepségek Szombathelyen. – *Vasvármegye*, 1925. 138. sz. 3. p.
- A szombathelyi iparosdalárda első díjat hozott haza Pécsről. – *Vasvármegye*, 1934. 114. sz. 3. p.
- A szombathelyi iparosság intézményeinek reneszánsza. Az iparoskör új helyiségeinek felavató ünnepe. – *Nyugatmagyarország*, 1928. 33. sz. 1. p.
- A szombathelyi iparos-székház felavatása. – *Vasvármegye*, 1928. 205. sz. 5. p.
- Dallmann Miklós meghalt. – *Dunántúli Néplap*, 1937. 23. sz. 7. p.